

УДК:398.3: 528.083: 7.031: 74.01: 726: 745/749: 745.511: 903.6: 908

РОЗЕТКА-РУЖА – АРХАЇЧНИЙ ЧАСОПРОСТОРОВИЙ ЗНАК**М. Л. Федущак***Мистецький центр юнацької та дитячої творчості;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Січових стрільців, 37*

Підтверджено гіпотези вчених щодо календарно-астрономічної функції кам'яних скупчень на горі Лисина Космацька в Карпатах. Розкрито зміст поширеної в декоративно-ужитковому мистецтві шестипелюсткової розетки в колі як інтегрального часопросторового знака, що поєднує напрямки на точки сонцестоянь і рівнодень. Висловлено припущення про існування цього знака ще в докерамічному неоліті. Виявлено залежність спостережень за видноколом від особливостей рельєфу, потребу застосування у давнину ями і горба для коригування точності календарних спостережень. Здійснено здогад про знання праукраїнями кола-коlesa.

Ключові слова: *гора Лисина Космацька, кам'яні скупчення, азимут, точки рівнодень і сонцестоянь, сторони світу, горизонт, коло, хризма.*

Вступ. Значення шестипелюсткової квітки в колі, яку називають розеткою, рожею або ружою [1, с. 254; 2, с. 37, 43], залишилося нерозгаданим у нашому дослідженні українського традиційного квітчання. Інтуїція не погоджувалась із тлумаченням її Б. Рибаківим як громовогознака [3, с. 295-297]. Цей знак (рис. 1) поширений в карпатському та інших близьких і далеких регіонах (кельтські, італійські, малоазійські землі).

Час показав, що для розв'язання цього, на перший погляд, мистецтвознавчого завдання необхідні були додаткові факти – матеріали наукової етнологічно-археологічної експедиції «Карпати – Дністер» Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника під керівництвом проф. М. Когуцяка, що проводилась у 2006-2007 рр. [4], і їхні доповнення, зроблені згодом Л. Держипільським [5].

Рис. 1. Розетка на альтанці. Фрагмент. Дерево, с. Черче Рогатинського району Івано-Франківської обл.

Факти. Увагу дослідників [4, 5] привернули незвичайні (зі слідами людського втручання) кам'яні скупчення на горі Лисина Космацька (1464 м н.р.м.) неподалік с. Космач Косівського району Івано-Франківської області. Цей мегалітичний комплекс зорво охоплює велику територію: у радіусі приблизно 30 км його складовими є найвища вершина України – г. Говерла (2 061 м н.р.м.), г. Близниця (1 883 м н.р.м.), г. Довбушанка (1 757 м н.р.м.), г. Терношора (999 м н.р.м.), Воскресінська гора біля м. Коломия та ін. [5; 7].

Видовжене (10×40 м) у східно-західному напрямку нагромадження гігантських кам'яних плит знаходиться на південному схилі гори [4, с. 50]. У центрі комплексу на Лисині добре збереглися тунель і яма. Викладені вони з великих, в середині рівно обтесаних плит [5].

Тунель завдовжки 6 м зорієнтований у напрямку північний схід – південний захід. У південно-західному напрямку з тунелю видніється г. Говерла. Права стінка тунелю складається із гладкої монолітної плити, ліва – із двох підігнаних одна до одної плит. Чотири верхні гігантських розмірів плити служать перекриттям тунелю [4, с. 50].

Яма зорієнтована по осі південний схід – північний захід. Її глибина приблизно 4 м, довжина – 5 м, ширина – 1,5 м. Із північного заходу вхід до ями вільний, відкритий, з південного сходу є майже вертикальна стінка із видовбаними сходинками [4, с. 61] (уточнено [6]).

Учасники експедиції під керівництвом проф. М. Когутяка виявили, що під час літнього сонцестояння 21-22 червня 2007 року сонце під час свого заходу освітлювало яму по всій глибині через верх гори, за яку світило ховалося. 22 червня о 5 годині ранку було зафіксовано схід Сонця на лінії кам'яного тунелю [4, с. 65-66; 5].

Зв'язок ями з днем літнього сонцестояння можна відшукати і в архаїчному звичаї. Свого часу І. Нечуй-Левицький, П. Чубинський, С. Килимник [7, с. 33; 8, с. 447] зафіксували обряд подавання дівчиною вінків зі спеціально викопаної ями, що проводився на Чернігівщині, Херсонщині в день літнього сонцестояння.

Л. Держипільський звернув увагу на особливість розташування відносно Лисини Космацької поселень, назви яких – топоніми із характерними коренями “кос” – Косів, Космач, “люч” – Люча, Лючки, Ключів та ін., “берез, береж” (Бережниця, Березник, Березів тощо), із дещо незвичним і незрозумілим для нинішнього сприймання коренем “шор”, “шір” – Акришори, Терношори, Шешори, Русір та ін. [9; 10, с. 52-53].

Твердження попередніх досліджень. Принцип розміщення елементів кам'яних скупчень збігається зі схемою Стоунхенджу – аналогічного святилища у Великобританії [4, с. 68; 6]. На відміну від Стоунхенджу, де на основних азимутах викладено кам'яні алеї та окремі камені різної величини, у Космацькому комплексі реперами були природні утворення – вершини гір, які разом із поселеннями вздовж головних ка-

лендарних ліній мають промовисті назви, що підтверджують належність до святилища, походження від нього [6].

На топографічній мапі регіону на г. Лисина Космацька Л. Держипільський відклав азимути, що виходять із тунелю і ями відповідно до схеми Т. Маланюка і Р. Сливки [4, с. 68], продовжив ці промені на віддалі понад 30 км і зафіксував на них топоніми (рис. 2) [11, с. 81]. У результаті утворилося 6 променів:

у напрямі с. Акришора, г. Кичера, с. Воскресінці (Воскресінська гора поблизу м. Коломия багата на археологічні знахідки) – схід сонця в день літнього сонцестояння;

у напрямі гір Хом'як, Сияк, Довбушанка – захід сонця в день літнього сонцестояння;

у напрямі г. Каменець (с. Снідавка), г. Терношори і Терношорського мегаліту – схід сонця в день зимового сонцестояння;

у напрямі г. Говерла – захід сонця у день зимового сонцестояння;

по лінії г. Клифа – с. Шешори (печера Довбуша, сліди палеолітичної стоянки) – г. Лисина Космацька – Свидовецький масив на Закарпатті з горою Близниця – схід і захід сонця фіксується двічі – у дні весняного й осіннього рівнодення. Ця лінія відповідає азимуту схід – захід, ділить простір між азимутами літнього й зимового сонцестоянь навпіл [6; 10, с. 53-54].

Більшість назв Косівщини є споконвіку місцевими й досить легко шифруються за допомогою санскриту і мають “сонячне” походження. Назви Космач і Косів відповідно означають “сонячна долина”, “домівка сонця” та “сонячне осоння”, “сонячний”. Назва села Люча та річки Лючки походять від понять луч, лучистий, лучезарний і є синонімами слів сонячний, променистий [9; 10, с. 52].

Дослідник зіставляє топоніми, що містять спільний корінь “шор”: Терношори, Акришори, Шешори, і доводить, що це означає крайні точки, обмеження. “Як бачимо, топоніми із коренем “шор” розташовані в межах дуги горизонту, де сходить сонце, дивлячись із Лисини. Це світла, східна, сонячна сторона горизонту, на захід від Лисини, тильна сторона темна, нічна, чорна і має назву Чорногора...” [10, с. 52-54].

Аналіз, гіпотези. Виходячи зі значень топонімів, поняття “шора” стосується напрямів сходу сонця, проте для зручності будемо його застосовувати й для інших, щоб уникати іншомовного слова “азимут”. Очевидно, шора ділить (або об’єднує) і час, і простір.

Як видно зі схеми (рис. 2), шори, що фіксують вузлові точки року, сполучаються в прямі, які перетинаються на г. Лисина. Зорієнтовані вони приблизно на схід – захід, північний схід – південний захід та південний схід – північний захід.

1. Слід зазначити, що три спостерігачі на одній географічній широті, але серед різного рельєфу зустрінуть схід і захід сонця не одночасно. Якщо розмістити цих спостерігачів серед степу, коли один із них буде на

рівнині, другий – на підвищенні, а третій – у ямі, то спостерігач вгорі зустріне швидше схід сонця й видітиме світило на небозводі довше, ніж спостерігач на рівнині. Третій же, навпаки, у ямі побачить схід найпізніше, а захід – найшвидше (рис. 3). Як видно зі схеми, на рівнині можна об'єднати 2 протилежні промені шор в одну пряму ((АГ), (БВ)), а на ускладненому рельєфі прямі із протилежних шор не утворюються.

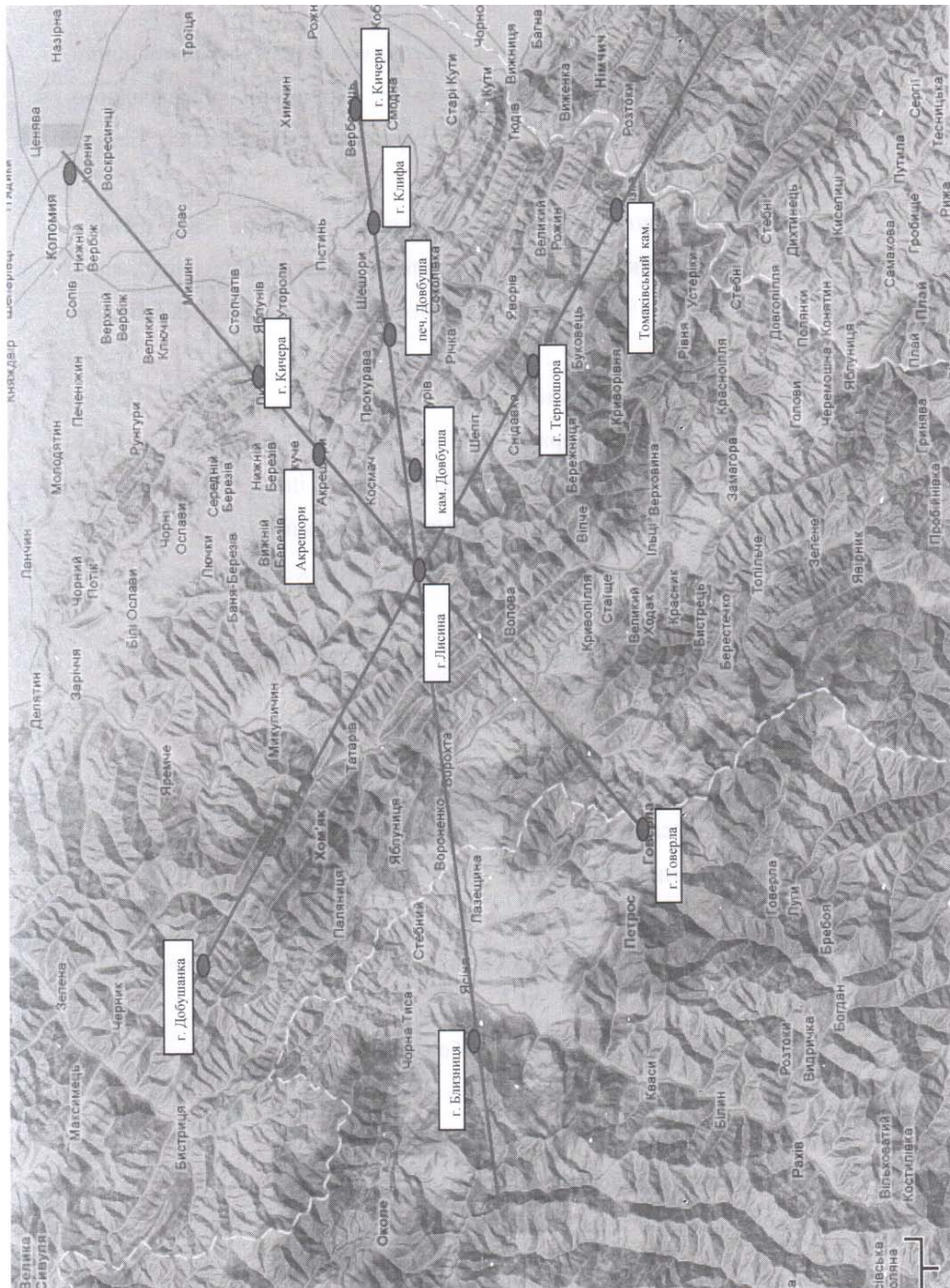

Рис. 2. Схема розходження шор із Лисини Космацької [11, с. 81]

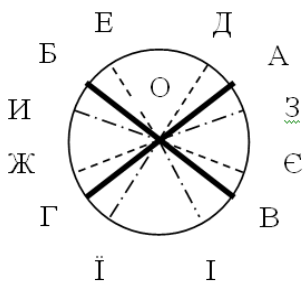

Рис. 3. Схема напрямів сходу-заходу сонця з урахуванням особливостей рельєфу: АГ, БВ – на рівнині; ОД, ОЕ, ОЄ, ОЖ – на горбі; ОЗ, ОІ, ОІ, ОІ – в ямі

Ружа, правдоподібно, виникла на рівнині, а в гірських умовах набуті знання і досвід були скориговані природнім рельєфом і рукотворною ямою.

Умови на горі Лисині Космацькій можна прирівняти з «горбом», проте цей «горб» не стоїть серед степу, а оточений горами, які можуть заслоняти сонце над горизонтом, що створює особливі умови спостереження. Очевидно, глибока яма теж мала б коригувати час появи сонця на небозводі. І, як зауважив І. Климишин, на схід від Лисини Карпати досить низькі, а на захід – високі. Ця особливість рельєфу теж мала б впливати на напрями і час видимості сонця.

2. Первісним «астрономам» найлегше було фіксувати межові точки перебування сонця над лінією горизонту влітку і взимку, зокрема на Лисині Космацькій – тунелем і ямою. Шори на точки сходу й заходу світила в рівнодення легше було не спостерігати, а вичислити поділом навіл кута між точками сонцестоянь. Оскільки шора з точкою рівнодення, поперше, була центральною між літньою і зимовою, по-друге, сонце перетинало її двічі на рік, а ще – з весною пов'язувалися щонайкращі асоціації, то, очевидно, саме тому точка весняного рівнодення була деякий час визначальною в календарях, а сузір'я, у яких перебували в цю пору Сонце і повня Місяця, – головними із зодіакальних.

Отже, маємо 6 шор в колі, окресленому лінією горизонту, із центром у точці спостережень.

3. Не знаходимо серед характерних шор напрямку північ – південь. Якщо замислитися, то це цілком зрозуміло для восьмитисячолітньої давнини:

- північний напрямок основний для нас, оскільки ми користуємося компасом із магнітною стрілкою, а предки цього не мали;
- з північного боку ніколи не буває сонця, а якщо «сонце цей напрям ігнорує», то і людей він не цікавив;
- на зоряному небі північний напрям не стабільний, адже відбувається прецесія – обертовий рух земної осі, і полюс світу зміщується;
- з півночі віють холодні вітри, це – напрям відступу льодовика, в цьому напрямі не було на той час цивілізацій, важливих для торгівлі;

Навіть і тепер, незважаючи на використання магнітної стрілки й основну орієнтацію на північ, мовимо південний схід і північний захід, а не “східний південь” чи “західна північ”.

В українських термінах “південь” і “північ” зливаються поняття часу – (половина дня / ночі) й просторового напрямку. У горах, видається, взагалі простір і час переплелися. Очевидно, південь як напрям асоціювався з літом, а північ – із зимою, схід – з весною, захід – з осінню.

4. Наше припущення щодо топоніма Космач: або ця назва походить від поняття “космічний”, або, може, саме слово “космос” (устрій; прикраса; будова; Всесвіт) є праукраїнського походження й само пов’язане із цим топонімом.

5. На коло із центром на Лисині й радіусом приблизно 30 км потрапляє м. Коломия. Звідси випливає ще одна гіпотеза б: якщо предки виявили коло горизонту (видноколо), відобразили це відкриття в топонімі Коломия, значить, їм і саме колесо було відоме ще з правіку (8000 р. тому).

7. Шість шор, що виходять із первісної “астрономічної лабораторії”, породили один із найпоширеніших архаїчних мистецьких знаків – “ружу” – шестипелюсткову розетку в колі.

Для аргументації знадобляться **додаткові факти** (рис. 4-6).

Ружу знаходять серед карпатських петрогліфів. Ружа дуже поширена на дерев’яних виробах. Натомість не виявили ми цього знака серед вишивок і ткацтва; лише поодинокі взірці – на писанках, у настінному розписі і один приклад – на кераміці.

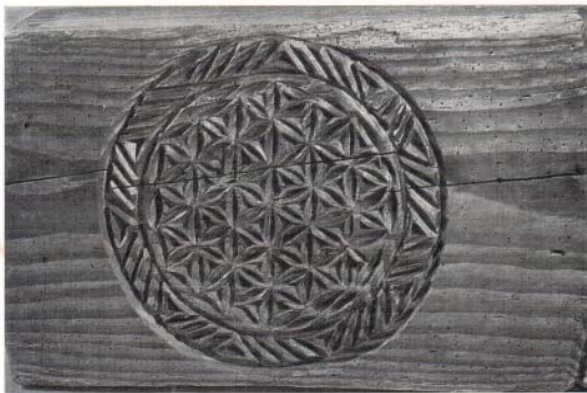

Рис. 4. Сволок. Фрагмент. XVII ст. – Музей етнографії, м Львів

Відсутність ружі на полотні й килимах, здавалося б, можна пояснювати тим, що полотняне переплетення має в основі хрест і тому легше укладаються візерунки хрестоподібні. Аналогічно й писанку зручніше розписувати, розділивши її навхрест. Але у вишивці існували різні техніки, і чому ружа практично відсутня на кераміці?

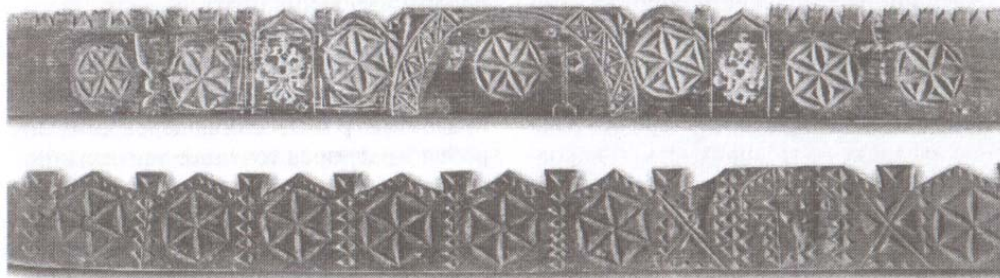

Рис. 5. Полочки для ікон “божники” [1, с. 97]

Рис. 6. Скряня. Гуцульщина. ХІХ ст. – Музей етнографії, м. Львів

8. Візерунки, що містять шестипелюсткову розетку (її зручно креслити циркулем), вирізняються лаконічністю, що свідчить про архаїчність мотиву. Розповсюдженість мотиву на дерев'яних виробах і поодинокі знахідки на інших декоративно-ужиткових речах можуть підтвердити його “докерамічну” природу, тобто існування ще в докерамічній неоліт, коли основними матеріалами слугували дерево, камінь, кістка, яйце. Не дивно, отже, що саме на дерев'яних виробах цей знак найповніше увійшов у традицію.

Можливо, не стільки сам шестипроменевий орнаментальний мотив давніший від хрещатого, як давніша його популярність. Хрещаті знаки виникали і як сторони й кути ромба, а косий хрест зберігся на браслеті з кості мамонта з Мізинської стоянки. Ймовірно, хрещаті елементи й композиційні прийоми поширилися після того, коли прапредки зацікавилися північним керунком і стали визначати 4-8 сторін світу.

Також і серед християнських символів, вважають [12], давнішою од хреста була хризма – шестипроменева монограма Х і Р, доповнена літерами “альфа і омега” – “початок і кінець”.

Висновки. Для далеких минулих поколінь особливо важливим було вміння зорієнтуватися в часі й просторі, збагнути календарну ситуа-

цію. Протонаукові спостереження і висновки прапředки шифрували художніми знаками, які лягли в основу традиційного мистецтва.

Література

1. Селівачов М.Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М.Р. Селівачов // ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, Київ. держ. ін-т декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука, музей укр. нар. декорат. мистецтва. – К.: Редакція вісника «Ант»; Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 400 с.: іл.
2. Курилич М. Гуцульський орнамент / М. Курилич; упоряд. Л. Довга. – К.: ЛК Мейкер, УВЦ, 2001. – 128 с.
3. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
4. Когутяк М. Кам'яні старожитності Космача / М. Когутяк. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2007. – 100 с.
5. Держипільський Л. Святинища [Електронний ресурс] / Л. Держипільський. – Режим доступу: <http://nnph.if.ua/2011/04/04/580/>
6. Держипільський Л. Косівщина антична [Електронний ресурс] / Л. Держипільський. – Режим доступу: <http://nnph.if.ua/2013/07/20/1146/>
7. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / Ескіз української міфології. Вид. друге / І. Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 1993. – 88 с.
8. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн., 6 т. / С. Килимник. – К., 1994. – Кн.2, т. 3: Весняний цикл; т.4: Літній цикл. – 528 с.
9. Держипільський Л. Сонячна Земля [Електронний ресурс] / Л. Держипільський. – Режим доступу: <http://nnph.if.ua/2011/06/06/613/>
10. Держипільський Л. Походження власних назв Косівщини [Електронний ресурс] / Л. Держипільський. – Режим доступу: <http://gig.if.ua/499/>
11. Держипільський Л. Календарно-астрономічні святинища Карпат / Л. Держипільський, О. Залізник // Зелені Карпати. – 2012. – № 1-2. – С. 79-85.
12. Бескровный А. Раннехристианское искусство [Електронний ресурс] / А. Бескровный. – Режим доступу: <http://pravv.km.ua/read/0017/img13-02.jpg>

*Стаття надійшла до редакційної колегії 18.11.2017 р.
Рекомендовано до друку д.мист., професором Крулем П. Ф.*

THE SIX-PETALLED SOCKET IN THE CIRCLE AS AN INTEGRAL TIME SPATIAL SIGN

M. L. Fedushchak

*Ivano-Frankivsk City Centre of Young People Creative Activities;
76000, Ivano-Frankivsk*

The hypotheses of scientists regarding the calendar and astronomical function of rock clusters on the mountain Lisina Kosmatska in the Carpathians have been confirmed. The content of the six-petalled socket in the circle commonly used in arts and crafts in the circle as an integral time spatial sign combining directions to the points of solstice and equinox is rococated. An assumption is made about the existence of this mark in the pre-ceramic Neolithic period. The dependence of observation on the line of sight on the features of the relief, the need to use ancient holes and a hump to correct the accuracy of calendar observations is revealed. A guess is made of the knowledge of the righteous riders of the wheel.

Key words: *mountain Lisina Kosmatska, rock clusters, azimuth, points of equinox and solstice, sides of the world, horizon, circle, chrisma.*